

¹Б.Ж. Альмухамбетова, ²Н.Қ. Тоқсанбаева , ³І.Қ. Қайратова , ⁴С.М. Үсенова

¹6D010300 «Педагогика және психология» мамандығының докторанты – І. Жансүгіров атындағы

Жетісу мемлекеттік университеті, Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: bibigulya74@mail.ru

²психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, https://orcid.org/0000-0002-7026-7902

³әлеуметтік ғылымдар магистрі, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: inkarkairatova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2143-4791

⁴психология ғылымдарының магистрі, М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, «Психология және педагогика кафедрасының аға оқытушысы», Инклюзивті білім берудегі психологиялық бейімделу орталығының аға үйлестірушісі, Қазақстан, Тараз қ., e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

ЖОО ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЗІТ ЕТЕТІН СТУДЕНТТЕРДІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДЫҒЫ

Андапта. Қазіргі кезеңде жоғары білім әлеуметтік институт ретінде адамның рухани-мәдени ұтқырлығының маңызды факторларының бірі болып табылады. Алайда, барлық әлеуметтік санаттар үшін қол жетімді емес. Бүгінде жоғары мектеп алдында өте күрделі міндет тұр – инклюзивті кәсіптік білім беруді толыққанды жүзеге асыру. Осыған орай, жоғары білім беру инклюзиясы жүйесінде жұмыс істейтін мамандардың инклюзивті білім беру мәселелеріне баланысты даму бұзылыстары бар адамның даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің денсаулық пен әлеуметтік қарым-қатынастарын білуге және түсінуге қажеттілігі туындайды. Біз, зерттеу жұмысы барысында қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы талдау жасадық. Мақсатымыз – ЖОО оқытушыларының, оқыту үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығын анықтау. Осы мәселені зерттеу үшін университеттің профессорлық-оқытушылық құрамының әр түрлі бағыттағы 70 оқытушысымен сауалнама жүргіздік. Зерттеуде келесі психологиялық-педагогикалық әдістер қолданылды: әдеби көздерді талдау, ғылыми материал мен практикалық тәжірибені жинақтау тәсілдері, сауалнама. Зерттеу жүргізу барысында алынған нәтижелер, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға байланысты проблемалық алаңды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, инклюзивті білім беруде оқытушыларды кәсіби сүйемелдеу, психологиялық-әдістемелік қолдау, дәрігер-мамандардың студенттердің диагнозы бойынша кеңес беру қажеттілігі туындайтыны айқындалды. Мақалада, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде, оқытушылардың инклюзивті білім беруге дайындығын қалыптастыру бойынша жүргізілген жұмыстарға шолу жасалды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы, алынған нәтижелерді оқыту процесінде білім беру кеңістігінің субъектілері пайдалана алады.

Түйін сөздер: жоғары оқу орны, кәсіптік білім беру, ерекше білім беруді қажет ететін студенттер, оқыту процесі.

¹B.Zh. Almukhambetova, ²N.K. Toksanbaeva, ³I.K. Kairatova, ⁴S.M. Usenova

¹Doctoral student of the specialty 6D010300 – “Pedagogy and Psychology”,

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: bibigulya74@mail.ru

²Doctor of Psychology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, , https://orcid.org/0000-0002-7026-7902

³Master of social sciences, Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: inkarkairatova@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-2143-4791

⁴Master of Psychology, The Head Teacher of Taraz State University named M.H. Dulati, the department of psychology, inclusion center coordinator, Kazakhstan, Taraz, e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

The willingness of university teachers to teaching students with special educational needs

Abstract. At the present stage, higher education as a social institution is one of the most important factors of spiritual and cultural mobility. However, it is not available to all social categories. Today, the higher school faces a very difficult task – the full implementation of inclusive vocational education. In this regard, there is a need for knowledge and understanding by specialists working in the system of inclusive education of the problems of inclusive education, patterns and characteristics of human devel-

opment with developmental disorders, social relationships of students with special educational needs and features of his health. During the research work, we conducted a comparative analysis of the works of Kazakh and foreign scientists. The aim is to determine the readiness of University teachers to teach students with special educational needs. To study this problem, we conducted a survey with the teaching staff of the University – 70 teachers in different directions.

The following methods of psychological and pedagogical research were used: analysis of literary sources, methods of generalization of scientific material and practical experience, questioning. The results obtained in the course of the study allowed to identify the problem area associated with the training of students with special educational needs. In inclusive education requires professional support of teachers, psychological, methodological support, advice to teachers from specialists in the diagnosis of students. The article reviews the ongoing work on the formation of teachers' readiness for inclusive education at Zhetysu state University After I. Zhansugurov.

Key words: higher education institution, vocational education, students with special educational needs, the learning process.

¹Б.Ж. Альмухамбетова, ²Н.К. Токсанбаева, ³И.К. Кайратова, ⁴С.М. Усенова

¹докторант специальности 6D010300 – «Педагогика и психология», Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: bibigulya74@mail.ru, 87071065060

²доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurgul.Toksanbaeva@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7026-7902>

³магистр социальных наук, преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: inkarkairatova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2143-4791>

⁴магистр психологических наук, старший преподаватель кафедры психологии и педагогики, координатор Центра психологической адаптации инклюзивного образования Таразского Государственного Университета имени М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз, e-mail: sandu.usenova.76@mail.ru

Готовность преподавателей вузов к обучению студентов с особыми образовательными потребностями

Аннотация. На современном этапе высшее образование как социальный институт является одним из важнейших факторов духовно-культурной мобильности человека. Однако, оно доступно не всем социальным категориям. Сегодня перед высшей школой стоит очень сложная задача – полноценная реализация инклюзивного профессионального образования. В этой связи возникает необходимость в знании и понимании специалистами, работающими в системе инклюзивного образования, проблем инклюзивного образования, закономерностей и особенностей развития человека с нарушениями развития, социальных взаимоотношений студентов с особыми образовательными потребностями и особенностями здоровья. В ходе исследовательской работы авторы провели сравнительный анализ трудов казахстанских и зарубежных ученых. Цель – определить готовность преподавателей вуза к обучению студентов с особыми образовательными потребностями. Для изучения этой проблемы проведено анкетирование с профессорско-преподавательским составом университета – 70 преподавателей разных направлений. Были использованы следующие методы психолого-педагогических исследований: анализ литературных источников, способы обобщения научного материала и практического опыта, анкетирование. Результаты, полученные в ходе исследования, позволили выявить проблемную площадку, связанную с обучением студентов с особыми образовательными потребностями. В инклюзивном образовании требуется профессиональное сопровождение преподавателей, психологическая, методическая поддержка, консультация преподавателям от специалистов по диагностике студентов. В статье делается обзор проводимой работы по формированию готовности педагогов к инклюзивному образованию в Жетысуском государственном университете им.И. Жансугурова.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, профессиональное образование, студенты с особыми образовательными потребностями, процесс обучения.

Кіріспе

Жоғары білім әлеуметтік институт ретінде адамның рухани-мәдени ұтқырлығының маңызды факторларының бірі болып табылады. Алайда, барлық әлеуметтік санаттар үшін қол жетімді емес. Бүгінде жоғары мектеп алдында өте күрделі міндет тұр: инклюзивті кәсіптік білім

беруді толыққанды жүзеге асыру. Біздің елімізде жоғары білімді, ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалар қарапайым жоғары оқу орны жағдайында ала алады. Бұл үшін жоғары оқу орындарының кәсіби қоғамы осы саладағы өзгерістерге дайын болуы қажет. Біз, ҚР «Білім туралы» Заңын талдау барысында (*Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы*, 2019.19.04.),

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» заңын (Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы 2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 Заңы), сондай-ақ «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың бағдарламасы» (Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2016.01.03.) сияқты нормативтік құжаттар мен актілерді талдай келе, көрсетілген нормативтік-құқықтық актілерде барлық адамдардың білім алу құқығының кепілдіктері бекітілгеніне, яғни, бұл – елімізде инклюзивті білім беруді дамыту жөніндегі жұмыстарды жетілдіруге мүмкіндік беретіндігіне көзіміз жетті. ҚР-дағы мемлекеттік білім беру саясаты, мүгедектігі бар адамдардың білім беру үдерісіне кірігуінің тиімді тетіктерін әзірлеу мен іске асыруға және оларға қолайлы білім беру жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында бағдарламалық мақсаттардың бірі ретінде: сапалы білім беруге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету, зияткерлік, дене бітімі, рухани дамыған және табысты азаматты қалыптастыру ұсынылған. Сонымен, қазіргі уақытта инклюзивті оқытуды іске асыратын заңнамаларға сәйкес, мүмкіндіктері шектеулі адамдардың сапалы білім алуына қолайлы тілдер, қарым-қатынас әдістері мен тәсілдері және белгілі бір деңгейдегі, белгілі бір бағыттағы білім алуға, әлеуметтік дамуына барынша жағдай жасау үшін қажетті жағдайлар әбден жасалуда. Осы орайда, инклюзивті білім беру мәселелері, келесі іс-әрекеттер арқылы өз шешуін табуда: бұқаралық ақпарат құралдары ерекше білім беру қажеттілігі бар тұлғалардың әлеуметтендіру мәселелерін белсенді қозғайды және талқылайды, жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беру саласындағы кәсіби қызметке мамандарды даярлау мақсатты түрде жүзеге асырылады, арнайы білім беру үшін мамандарды даярлау мен қайта даярлауды жүзеге асыратын университеттердегі факультеттер мен кафедралар саны артуда. Қазіргі ғылыми зерттеулерде Ю.В. Богинская, О.Г. Егоров, Е.Р. Ярская-Смирнова, С.В. Алехина, В.З. Кантор, Т.В. Некрут, өз еңбектерінде денсаулық мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларға жоғары білімнің қол жетімділігі, білім беру үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың психологиялық-педагогикалық және медициналық-әлеуметтік қолдау мәселелерінің әртүрлі аспектілерін қарастырған (Алехина, 2016), (Кантор, 2013),

(Некрут, 2015:438-440), (Богинская, 2012:384), (Егоров, 2012:113-117), (Ярская-Смирнова, 2004:87). Арнайы білім беру технологиялары мен бейімделген бағдарламалар С.А. Калашникова, Л.П. Храпылина, (Калашникова, 2013), (Храпылина, 2006), сондай-ақ ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларға арналған оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа жолдары Ю.В. Селиванова, Д.В. Зайцев (Селиванова, Зайцев, 2015) сияқты ғалымдармен әзірленген. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде негізінен мектеп педагогтарының, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының инклюзивті білім беруге дайындығы С.В. Алехина, Т.В. Волосовец, Л.В. Горюнова, Е.Н. Кутепова, Н.В. Старовойт және т.б. еңбектерінде зерттелінген (Алехина, 2015:183), (Волосовец, 2011), (Горюнова, 2014:24), (Кутепова, 2011:103), (Старовойт, 2016:175). Соңғы жылдарғы Е.Г. Никулина, О.С. Кузьмина, Е.Н. Кутепова, Р.А. Сулейменова З.А. Мовкебаева, А.К. Рсалдинова сияқты ғалымдардың педагогикалық зерттеулері, білімгерлердің дайындығын анықтайтын оқу бағдарламаларының мазмұны мен оларға жұмыс берушілер тарапынан қойылатын талаптар арасындағы елеулі алшақтықты көрсетті (Никулина, Кузьмина, 2016:79), (Кутепова, 2011:218), (Сулейменова, 2014:11), (Мовкебаева, 2013:6), (Рсалдинова, 2012:58). Болашақ мамандарды даярлау жүйесін ұйымдастыру және құру стратегияларының бірі, ЖОО мамандықтарының білім беру бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігі болып табылады. Осыған байланысты денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерді сүйемелдеу, жоғары білім беру инклюзиясы жүйесінде жұмыс істейтін мамандардың кәсіби және жеке дайындығына, атап айтқанда инклюзивті білім беру мәселелерін білуге және түсінуге, даму бұзылыстары бар адамның даму заңдылықтары мен ерекшеліктерін білуге, мүмкіндігі шектеулі студенттердің әлеуметтік ортамен өзара қарым-қатынасының ең тиімді жолдарын іздеу мақсатында, жоғары оқу орындарында инклюзивті процесті зерделеу қажеттілігі туындайды. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғаларды инклюзивтік оқытуда, нормативтік-құқықтық қамтамасыз болуы, білім беру процесінің барлық қатысушыларының жеткілікті дайындығысыз, инклюзивті оқытудың іске асырылуының күрделілігін шешпейді. Ал инклюзивтік оқытудың қатысушылары ерекше білім беруді қажет ететін студенттер, ата-аналар, профессорлық-оқытушылық құрам болып табылады. Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың қандай

санаттары ЖОО-ға оқуға түседі? Ең алдыңғы қатарда, тірек-қимыл аппаратының немесе көру және есту органдарының функциялары бұзылған кезде ақыл-ойы толық сақталған жастар – бұлар мамандық алуға мотивациясы жоғары және еңбектік іс асыруға қызығушылығы бар неғұрлым перспективалы топ. Екінші топты есту және сөйлеу күрделі бұзылыстары бар жастар құрайды, олар әдетте ақпарат пен жаңа білімді баяу қабылдауы мүмкін, бұл топтағылар оқу процесін ерекше ұйымдастыруға және технологияларды қолдануды талап етеді. Үшінші топты – аномалия-психофизикалық дамуы бар жастар (психикалық дамуының тежелуі, ақыл-ой өршуі, девиантты мінез-құлық) құрайды. Сонымен, қазіргі таңда талапкерлер мен студенттер контингенті өзінің диагнозымен қатар психологиялық, физикалық жеке ерекшеліктері мен бейімделу мүмкіндіктері бойынша да әртүрлі. ЖОО алдында кәсіптік білім беру міндетінен басқа, ерекше білім беруді қажет ететін студентті әлеуметтік оңалту міндеті де тұр, бұл біздің ойымызша, кешенді шешімді талап етеді. Сонымен қатар, студенттерді бірлесіп оқытуды табысты жүзеге асыру үшін білім алушылар тарапынан да, педагогтер тарапынан да туындаған мәселелерге мұқият талдау жасау қажет. Бүгінгі таңда, ЖОО оқытушыларының студенттерді инклюзивтік кәсіби оқуына жеткілікті дайындауына байланысты туындайтын қиыншылықтар келесі бағыттарда айқындалады: Ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың теориялық білімдерін меңгеруде, олармен жұмыс жасау әдістерінің біліктіліктерін арттыруда, ерекше білім беруді қажет ететін студенттермен өзін қалай дұрыс ұстау керектігі, оларды оқытуда жағдай жасау үшін не істеу керек деген мәселелерде.

Оқытушылардың ЖОО-да инклюзивті оқытуға қатысы бар факторларды анықтау үшін, біз эмпирикалық зерттеу ұйымдастырып өткіздік. Ерекше білім беру қажеттілігі бар білім алушыларды оқытатын оқытушылар туралы деректер банкі құрылды. Зерттеу университеттің үш оқу корпусында жүргізілді, зерттеуге ерекше білім алу қажеттілігі бар студенттерді оқытатын барлық профессорлық-оқытушылық құрамы – әр түрлі бағыттағы 70 оқытушы қатысты. Барлық сыналушылар зерттеуге қатысуға келісім білдірді. Бұл таңдау гетерогенді болды (ерлер мен әйелдер). Зерттеу 22-27 қараша аралығында жүргізілді.

Зерттеу пәні ЖОО оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығы болып табылады.

Зерттеу мақсаты ЖОО оқытушыларының, оқыту үрдісінде ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығын зерттеуден тұрды.

Зерттеудің негізгі міндеті отандық және шетелдік зерттеушілердің ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытудағы теориялық көзқарастарын зерделеуде; ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқыту мен бейімдеу үрдісінің өзара байланысына теориялық талдау жүргізуде; оқу үрдісінде біздің ЖОО-ның оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындығы деңгейін анықтауда болды.

Зерттеу нысаны ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытатын ЖОО оқытушылары болып табылады.

Гипотеза: ЖОО оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытудағы дайындығының деңгейі студенттердің оқу-танымдық қызметіне әсерін тигізеді.

Біздің зерттеуіміздің әдістемелік негізі Хорни К. (Хорни, 1997:174), Кари Нес (Кари, 2003:177), Алехина С.В. (Алехина, 2015:183) және т.б. ғалымдар қарастырған жоғары білім беру жүйесінде инклюзивті практиканы іске асыру үшін мамандар даярлау мәселелері болды.

Материал және әдістер. Кіріктірілген оқыту жағдайында мүгедектігі бар және ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің жоғары білім алу мүмкіндіктері туралы ЖОО-ның ПОҚ-тың инклюзивті топтарда мүгедек студенттермен практикалық өзара іс-әрекет жасауға, оқытуға дайындығын анықтау үшін біз келесі әдістерді қолдандық: теориялық: зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми мәліметтерді талдау, қорыту, жүйелеу; эмпирикалық: сауалнама; сандық талдау әдістері: пайыздар, баллдар; интерпретация әдістері: генетикалық; Зерттеудің диагностикалық әдісі: сауалнама жүргізу; Сауалнама жүргізу барысында біз іріктеудің репрезентативтілігін қамтамасыз ету қажеттілігін басшылыққа алдық және ЖОО-ның профессор-оқытушылар құрамын барынша қамтуға тырыстық. Сауалнамаға респондент ретінде 70 оқытушы қатысты (ЖОО-ның ЕББҚ бар топтарда сабақ өткізетін барлық ПОҚ-тың 80%-ы). Зерттеу базасы: зерттеу І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті базасында жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау.

Педагогтарға арнайы әзірленген сауалнамаға жауап беру ұсынылды. Жас шамасы бойынша барлық респонденттерді біз шартты түрде ке-

лесі топтарға бөлікті: 30 жасқа дейін – 16,8 %, орта жастағы 31-45 жас – 47,1 %, жасы 46-60 жас – 29,6%, зейнеткерлік жас 61 жастан жоғары – 6,5%. Барлық респонденттерді жұмыс тәжірибесіне байланысты топтарға бөлікті: жұмыс тәжірибесін жаңадан бастағандар – 10,8%, жұмыс тәжірибесімен – 46,6 %, еңбек өтілі жоғары – 32,9%, жұмыс өтілін – 9,7% респондент көрсетпеді. Білім беру ордасында мүмкіндігі шектеулі студенттердің және/немесе мүгедек студенттердің оқуы туралы сұрағына оқытушылардың 85% хабардар екендігі, 9%-жоқ; 6%-білмеймін деген жауаптар алынды. Бұл деректер топтарда ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің оқуы жайлы, оқытушылардың жеткілікті хабардар болуының дәлелі. Сонымен қатар, сұралғандардың 39%-ы ерекше білім беруді қажет ететін студенттер туралы қосымша ақпарат қажет десе; 50% – мұндай қажеттілік жоқ екенін атап өтті; 11% – жауап беруге қиналды. Оқытушылардың мүмкіндігі шектеулі студенттер туралы мәліметтерді қандай ақпарат көздерінен алатыны қызығушылық тудырды. Студенттер туралы ақпарат: жеке бақылаулардан – 69% респонденттер; деканат қызметкерлері – 12%; студенттерге қызмет көрсету орталығынан – 10%; ерекше білім беруді қажет ететін студенттер өздері ақпараттандырады – 9%. Біздің ойымызша, жеке бақылаулар арқылы болжамдар, тек көру қабілеті және тірек-қимыл аппараты ауыр студенттерге байланысты болжау мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, денсаулығы шектеулі студенттердің өздері оқытушыларға мүгедектік туралы өте сирек айтады, бұл әрине қолайлы емес және олардың психикалық жағдайына әсер ететін үрдіс. ЕББҚ бар студенттердің білім алу формасы (түрі) туралы сұраққа, оқытушылардың көпшілігі 47% кез келген жоғары оқу орындарында басқа да білім алушылармен бірлесіп оқу қажет десе, 17% жоғары оқу орындарының арнайы мамандандырылған топтарында білім алуы тиіс деп санайды, 16% студенттердің диагнозының ауырлығына байланысты, 10% мұндай студенттер үйде білім алуы тиіс деп санайды. Сондай-ақ, ЖОО-да жұмыс өтілі 6 жылдан 10 жылға дейін жұмыс тәжірибесі бар 57% оқытушылардың және 5 жылға дейін жұмыс өтілі бар 53% оқытушылардың пікірі бойынша «Кез келген ЖОО-да басқа білім алушылармен бірлесіп білім алу керек» деген жауап нұсқасы таңдап алынды. ЖОО-да тәжірибелі мұғалімдердің 15%-ы «Оларды үйде оқыту жақсы болар еді» деп санайды және 20%-ы, олар «Оқыту түрін

таңдау аурудың ауырлығына байланысты» деп санайды. ЕББҚ бар студенттер (мүгедек студенттер) мен қарапайым студенттердің инклюзивті (бірлескен) оқытуын енгізуге деген көзқарастарын талдау кезінде, оқытушылардың басым көпшілігі 70% барлық қажетті жағдайлар жасау кезінде ғана осындай оқытуды қолдайды, 24% – студенттерді бірлесіп оқыту идеясын толық қолдайды, 4% – қарсылық білдірді, өйткені «қарапайым студенттер үшін бұл оқу-жаттығу деңгейін төмендетеді» және 2% үзілді-кесілді қарсылық білдірді. «Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерді (мүгедек студенттер) білім беру мекемесінде сүйемелдеуді қандай мамандар жүзеге асыру керек» деген сұраққа 43%-ы жауап беруге қиналды, 26%-ы мұндай студенттерді ешкім ерітіп жүрмеуі керек деп санайды, 24%-ы тьютор (ассистент, көмекші) деп ойлайды, 4%-ы педагог пен психолог деп атаған, 3%-ы техникалық және ақпараттық құралдар бойынша маман деп санайды. Одан әрі оқытушыларға сауалнамада «Қазіргі уақытта инклюзивті жоғары білімге тән тәуекелдерді (қауіп-қатер)» көрсету ұсынылды. Респонденттердің 61%-ы бұл сұраққа жауап беруге қиналды, 15%-ы «Жоғары білім беру сапасының жоғалу мүмкіншілігін» көрсетеді, оқытушылардың 11%-ы «Оқытудың техникалық және оқу-әдістемелік қамтамасыз етілмеуі», 9%-ы «Педагогтар мен ЕББҚ бар студенттердің қарым-қатынас жасауға психологиялық дайын еместігі», респонденттердің 3%-ы «Қажетті жағдайлардың, мамандардың, психологтардың болмауы және т.б.» деген қауіп-қатерді атап өтті. Сондай-ақ инклюзивті жоғары білімге тән қиыншылықтардың қатарында (әрбір сөзге 1%-дан тура келді): «Уақытылы медициналық көмекпен қамтамасыз етілмеуі», «Жұмысқа орналасу мүмкіндігінің болмауы», «Ғимараттарымыздың техникалық ерекшеліктері (мысалы, жабдықталмаған дәретханалар) ЕББҚ бар студенттердің оқуына кедергі келтіреді»; «ЕББҚ бар студенттердің ауыруынан сабақта үлгермеуі, психологиялық проблемаларға әкеледі, нәтижесінде ЕББҚ бар студент сессияны тапсырмайды», «Қаржылық қиындықтар», «ЖОО қызметкерлерінің мүгедек-студенттерге жауапкершілікті өз мойнына алуға дайын еместігі», «Кейбір оқытушыларға тән формализм», «Кейбір студенттер тарапынан жағымсыз реакция», «Оқытушылардың ЕББҚ бар білім алушылардың проблемаларын қабылдамауы», «Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің өтпеушілігін түсінбеуі»,

«Дені сау адамдар тарапынан теріс, елеусіз қарым-қатынас», «Арнайы жағдайлар мен техникалық қамтамасыз етудің жоқтығы», «Бейімдік білім беру қызметін қамтамасыз ету үшін базаның жоқтығы», «Инклюзивті білім беру қосымша маңызды материалдық және ресурстық салымдарды талап етеді», «Ұйымдастырушылық және техникалық тәуекелдер», «Ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің психологиялық ыңғайсыздық жағдайда, барлығымен әдеттегі режимде оқуы» аталды. Сондай-ақ, «Бізде инклюзивті білім жоқ» деп ойлайтын бір респонденттің жауабы болды. Оқытушылардың 42% ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің диагнозына байланысты қалай жұмыс істеу керектігі туралы сауалнама сұрағына, инклюзия жайлы жеке түсініктері бар деп жауап берді. Керісінше, 58 % бұл сұраққа теріс жауап берді. Көптеген оқытушылар 67% денсаулығы шектеулі студенттерді оқыту мәселелері бойынша біліктілікті арттыру курстарынан өту қажет деп те тұжырымдады. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттерге оң көзқарас олардың жоғары оқу орындарында оң әлеуметтенуі деп түсінеміз. «Ерекше білім беруді қажет ететін студент қандай көзқарас тудырады?» деген сұраққа жауаптар келесі түрде бөлінді: сезім, өкініш – 15%, оң көзқарас, құрмет – 45%, жай, қарапайым студентке деген көзқарас – 29%, анықталмады – 11%. Осыған байланысты, 65% респонденттер жұмыс барысында әртүрлі сипаттағы қиындықтар туындағанын атап өтті, біз оларды талдап жүйеледік. Оқытушылар келесідей негізгі қиындықтарды атап көрсетті: мүгедек студенттердің жалпы білім базасының төмендігі, өз мүмкіндіктерін нәтижелері мен жұмыс сапасын асырып бағалау, қиындықтарға жиі шағымдану, инфантилизмнің жоғары деңгейі, қарым-қатынас орнатудағы мүгедек студенттердің реніштігі, өз бақытсыздықтарында басқаларды айыптауға ұмтылу. Осылайша, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің оқыту процесінде туындайтын негізгі қиындықтарын, оқытушылар студенттердің психологиялық ерекшеліктерімен байланыстырады.

Біз жүргізген сауалнама және оның нәтижелерін талдау, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға байланысты проблемалық алаңды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, жоғары оқу орны оқытушыларының ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді кіріктірілген білім беру жағдайында қарапайым ЖОО-да оқыту мүмкіндігі туралы пікірін және олардың осы мәселеге деген көзқарасын зерделеуге және

инклюзивті топтарда өзінің педагогикалық қызметін табысты жүзеге асыруға практикалық дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Осылайша, жүргізілген зерттеу, инклюзивті білім беруде оқытушыларды кәсіби сүйемелдеуді, психологиялық-әдістемелік қолдауды, дәрігер-мамандардың студенттердің диагнозы мен оның жүру ерекшеліктері бойынша кеңес беруі қажет екендігін көрсетті.

Біздің аймақтық жоғары оқу орнында ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларды оқыту әдістемесі бойынша белгілі бір тәжірибе бар. «Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдерін» негізге ала отырып, ЖОО оқытушыларының біліктілігін арттыру үшін, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінде педагогтың инклюзивті білім беруге дайындығын қалыптастыру бойынша жұмыстар жүргізілуде. Инклюзивті білім беру мәселелері бойынша, білім беру бағдарламасының модульдеріне арнайы пәндер енгізілді. Университетте 5В010500-Дефектология мамандығы бойынша педагог-дефектологтарды даярлау жүзеге асырылады, оның оқу жоспарларына инклюзивті білім беру жағдайында, жалпы білім беретін мектептерде дефектолог жұмысының ерекшелігін ескере отырып, «Арнайы және жалпы білім беретін мекемелердегі дефектолог қызметі», «Бейімделген дене шынықтыру» сияқты элективті курстары әзірленіп енгізілген. Бастауыш мектеп педагогтарын 5В010200 – «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы бойынша даярлау қосымша «Инклюзивті білім беру педагогы» мамандандыруымен жүргізіледі. Мамандандыру шеңберінде болашақ мұғалімдер келесі пәндерді оқи алады: Дефектология негіздері; Психикалық дамуында тежелген балаларды түзету-дамыту; Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқыту және тәрбиелеу; Жалпы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту. Пәндердің мазмұны Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік білім беру саясатының бағыттары мен ұстанымдарын, инклюзивті білім берудің нормативтік негіздерін, ЖОО-да оқу үрдісінде тұлғаның жалпы және кәсіби әлеуметтенуінің өзекті мәселелерін, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуі мәселелерін, ЕББҚ бар студенттерімен жұмыс істейтін оқытушылардың жүйке-психикалық тұрақтылығы мен төзімділігін дамытуды, жоғары білім беруде инклюзивті үдерістің тиімді дамуын болжауды қарастырады. ЕББҚ

студентпен нақты қарым-қатынас барысында оқытушы, әдетте, бағдарламалық талаптарды меңгеруде, оқу ақпаратын ұсыну формаларын бейімдеуде көмек көрсету жолдарын белсенді іздейді, сондықтан ЖОО-да оқу процесін ұйымдастыру мәселелері де қарастырылуда; білім алушыларға қажетті техникалық көмек көрсететін ассистент немесе тьютор қызметтерін ұсыну мүмкіндігі; материалдың қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін инновациялық формалар мен әдістерді пайдалану (аудиолекциялар, видеолекциялар) ұсынылған пәндер бойынша құрастырылған. Бұл пәндерді оқыту барысында болашақ педагогтарда арнайы кәсіби құзыреттілік деңгейіне жататын инклюзивті құзыреттілік қалыптасады. Бұл денсаулық мүмкіндіктері шектеулі студенттердің әртүрлі білім алу қажеттіліктерін ескере отырып, оның өзін-өзі дамуына жағдай жасауды қамтамасыз ете отырып, оқытушылардың инклюзивті білім беру жағдайында, кәсіби функцияларды жүзеге асыру қабілетін негіздейтін интегративтік үрдіс. «Инклюзивті білім беру педагогы» қосымша мамандандырумен педагогикалық мамандықтардың модульдік білім беру бағдарламаларын әзірлеу, инклюзивті білім беру жағдайында педагогтарды жұмысқа даярлау және оқу-әдістемелік қамтамасыз ету, педагогтардың инклюзивті білім беруді іске асыруға дайындығын қалыптастыруға, қоғамның қазіргі заманғы талаптарымен сәйкес келетін мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз етуге, осының негізінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғалардың тиімді әлеуметтендіру мәселелерін шешуге ықпал етуі мүмкін. Сондай-ақ, университетте инклюзивті білім беру және ЖОО-да инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға дайындық мәселелері байланысты, арнайы пәндер бойынша студенттерге сабақ беруге, ЖОО педагогтарының дайындығын қалыптастыру мақсатында, ПОҚ қайта даярлау және біліктілігін арттыру үшін жағдайлар жасалады. Университетте ғылыми-әдістемелік орталығы жұмыс істейді, оның қызмет бағыттарының бірі ЖОО-да инклюзивті білім беруді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу болып табылады. Орталық қызметкерлерімен инклюзивті білім беру саласында зерттеулер жүргізіледі, университет ПОҚ үшін оқыту семинарлары ұйымдастырылады, онда инклюзивті білім беру жағдайында білім беру процесіне қатысушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, ғылыми-әдістемелік негіздер, инклюзивті білім беру жағдайында педагогтарды даярлауды оқу-әдістемелік қамтамасыз ету

және т.б. мәселелер қарастырылады. Университет ПОҚ инклюзивтік білім беруді енгізу және дамыту мәселелеріне арналған конференциялар, дөңгелек үстелдер және басқа да іс-шаралар жұмыстарына қатысады. Жыл сайын біздің университетте «Білім беру үрдісіне инновациялық технологияларды енгізу – сапалы білім берудің негізі» атты аймақтық ғылыми-әдістемелік конференция өткізіледі. Академиялық қауымдастық пен жұмыс берушілердің пікірін жүйелі түрде зерделеу, еңбек нарығының талаптарына сәйкес оларды әзірлеу үшін, білім беру бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын уақтылы өзектендіруге мүмкіндік береді, бұл түлектердің табысты жұмысқа орналасуына ықпал етеді. Сонымен, біздің университетте атқарылған біраз жұмыстардың нәтижелері бойынша, қазіргі заманғы өңірлік жоғары мектепте, ұйымдастырушылық және мазмұндық өзгерістермен қатар өзге де, неғұрлым күрделі және маңызды сипаттағы өзгерістер болып жатқанын атап өтуге болады. Бұл көп жағдайда жоғары оқу орнының білім беру кеңістігінде оқытушылар мен ЕББҚ студенттердің бір-бірімен өзара қарым-қатынас мүмкіндігін алуы, ал ол сөзсіз олардың бір-біріне қатысты көзқарасты өзгертуге әкеледі. Әрине оқу-кәсіптік қызмет барысында, мұндай өзара қатынастар оқытушылардың инклюзивті жоғары білім беруге психологиялық және кәсіби даярлығын дамыту және қалыптастыру факторына айналады. Кәсіптік білім алу кезінде оқу орны қарапайым студенттер үшін, негізі мемлекеттік білім беру стандарттары мен тәртіптерін орындау болып табылса, ЕББҚ бар тұлғалар үшін аса күрделі және ұзақ, нақты оқу орнының ортасына бейімделу процесі болып табылады. Сондықтан жоғары оқу орнының білім беру ортасында денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет. Бізге осы қызметті мынадай қағидаттарда ұйымдастыру маңызды болып табылады: студенттердің ағымдағы мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, оңалту қызметтерін құру; профессорлық-оқытушылар құрамына ЕББҚ – студенттермен өзара іс-әрекет жасаудың қажетті мән мәтіндерін табуға мүмкіндік беретін гуманистік жоғары оқу орындары ішіндегі корпоративтік этиканы, мәдениетті құру; әрине, әр студенттің әлеуетті мүмкіндіктерін ашуды, оның әлеуметтік маңызы бар, пайдалы қызмет түрлеріне кәсіби және жеке бағдарлануын болжайтын жеке көзқарас қалыптастыру.

Қорытынды

Қазақстандағы жоғары оқу орындарында, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің кәсіптік білім беруді дамытудың нормативтік-құқықтық негізі – білім беру ортасында білім алушыларға тең, білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне және білім алу қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Дегенмен, жоғары оқу орындарының аталған студенттерді табысты оқытуы, профессорлық-оқытушылық құрамының осы топтағы студенттермен жұмыс істеуге жеткілікті дәрежеде дайындығына тікелей байланысты. Біз, келесі шарттар сақталған жағдайда, оқытушылардың ерекше білім беруді қажет ететін студенттермен жұмыс істеуге дайындығы артады деп есептейміз:

– оқытушыларды, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқыту мәселелерінде, өздерінің теориялық деңгейін арттыру мүмкіндігімен қамтамасыз ету (мысалы, біліктілікті арттыру курстарынан өту кезінде);

– ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді инклюзивті оқыту үшін жағдай жасау мәселелері бойынша мамандардан кеңес алу мүмкіндігінің болуы (мысалы, тұрақты жұмыс істейтін

инклюзивті сүйемелдеу және студенттерді әлеуметтік бейімдеу орталығында);

– кедергісіз орта құру және ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің білім беру процесін тиісті техникалық жабдықтау;

– ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің медициналық-психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жүйесін ұйымдастыру.

Жүргізілген зерттеу, ерекше білім беруді қажет ететін студенттердің аймақтық ЖОО-да білім беру процесіне кірігуінің тиімді тетіктерін іске асыруға және оларға қолайлы білім беру жағдайларын қамтамасыз ету жолдарының бірін қарастыруға бағытталған.

Теориялық, эмпирикалық зерттеу нәтижелері бойынша, жоғары оқу орындарының педагогтарын, ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді оқытуға дайындау қажеттілігі туралы пікір қалыптасты. Сонымен қатар, келешек зерттеулерде инклюзивті оқыту жағдайында ерекше білім беруді қажет ететін студенттерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру жолдарын, олардың тұлғалық ерекшеліктерін және ЖОО-да инклюзивті оқыту жағдайларына бейімделу деңгейін зерделеу орынды деп санаймыз.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III (04.07.2018 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) – электрондық ресурс https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Заңы» 2005 жылғы 13 сәуірдегі № 39-III. – электрондық ресурс <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039>

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. № 205. – электрондық ресурс adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205

«БҰҰ Бас Ассамблеясының мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция» 2006 жылғы 13 желтоқсандағы 61/106 қарарымен қабылданды. – электрондық ресурс <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400>

Богинская Ю.В. Социально-педагогическая поддержка студентов с ограниченными возможностями в высших учебных заведениях: теория и практика: монография. – Ялта: РИО РВУЗ «КГУ», 2012. – 384 с.

Егоров О. Г. Социальная адаптация студентов-инвалидов // Образовательные технологии. – 2012. – № 2. – С. 113-117.

Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами: учебное пособие. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – СПб.: Изд-во «Питер», 2004. – 316 с.

Алехина С.В. Инклюзивное образование: от политики к практике // Психологическая наука и образование. – 2016. – Том 21. – № 1. – С. 136–145.

Кантор В.З. Социально-реабилитационное сопровождение студентов с ограниченными возможностями здоровья и инвалидов как тренд развития профессионального образования // Здоровьесберегающее образование. – 2003. – №1(29). – С.11-14.

Зволейко Е.В., Калашникова С.А. Психолого-педагогическая оценка инклюзивной образовательной среды: учебно-методическое пособие. / Забайкал. гос. ун-т. – Чита: ЗаБГУ, 2015. – 263 с.

Храпылина Л.П. Реабилитация инвалидов: учебное пособие. – М.: Издательство «Экзамен», 2006. – 415 с.

Селиванова Ю.В., Зайцев Д.В. Организационно-методические аспекты сопровождения студентов с ограниченными возможностями здоровья в условиях профессионального образования // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 1. – С. 97-103.

Алехина С.В., Алтыникова Н. В., Ряписова А. Г. Деятельность психолого-медико-педагогических комиссий в современных условиях развития образования // Сибирский педагогический журнал. – 2015. – № 5. – С. 183–185.

- Инклюзивная практика в дошкольном образовании: пособие для педагогов дошкольных учреждений / под ред. Т. В. Волосовец, Е. Н. Кутеповой. – Мозаика-Синтез, 2011. – 142 с.
- Горюнова Л. В. Проблемы подготовки преподавателей для работы в системе инклюзивного образования // Международный диалог: инклюзия через всю жизнь. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 24–30.
- Кутепова Е. Н. Опыт взаимодействия специального (коррекционного) и общего образования в условиях инклюзивной практики // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 1. – С. 103–112
- Несына С. В., Старовойт Н. В. Профессиональная и психологическая готовность педагогов дошкольных организаций к инклюзивному образованию // Известия балтийской государственной академии рыбопромыслового флота: Психолого-педагогические науки. – 2016. – № 1 (35). – С. 175–183.
- Никулина Е.Г., Кузьмина О.С. Тенденции развития инклюзивного образования за рубежом. //Инклюзивное образование: теория и практика: сборник материалов международной научно-практической конференции /отв. ред. О.Ю. Бухаренкова, И.А. Телина, Т.В. Тимохина. – Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел ГГТУ, 2016. – 955 с. – С.79-87.
- Кутепова Е.Н. К вопросу подготовки специалистов для реализации инклюзивной практики в системе образования // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. Московский городской психолого-педагогический университет. – 2011. – С. 218-220.
- Сулейменова Р.А. Инклюзивное образование в РК: анализ ситуации и практические шаги // Открытая школа. – 2014. – №4 (135).– С.11-14
- Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования // Педагогика и психология. – № 2 (15) – 2013. – С. 6-11.
- Рсалдинова А.К. Организация работы по повышению квалификации педагогических кадров в условиях становления инклюзивного образования РК /А.К. Рсалдинова, И.А. Денисова // Открытая школа (каз). – 2012. – №10 (121). – С. 58-61.
- Хорни К. Тревожность. Собр. соч. в 3-х т. — М.: Смысл, 1997. – Т-2. – С.174-180.
- Moore M. Including parents with disabled children // Teaching and learning in diverse and inclusive classrooms: Key issues for new teachers / eds. G. Richards, F. Armstrong. – London, 2011. – 125 p.
- Adler, A. the Practice and theory of individual psychology. – М.: Fund «For economic literacy», 1995. – 296 p.
- Campbell E, Jones G. Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants // Adapt PhysActiv Quart.– 1994. – №11(4). –P. 404-415.
- Horney K./ Our internal conflicts // Collected Works: in 3 volumes / K. Horney. – Moscow: Meaning, 1997. – Volume 3. – 234 p.
- Wolfe M., A. A. Spector. The main psychological theories in psychoanalysis / transl. – М.: AST, 2006. – 120 p.
- Муллер, О. Ю., Рассказов, Ф. Д., Ротова, Н. А. Внедрение адаптированных образовательных программ для студентов с ограниченными возможностями здоровья в вузе // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 8. – С. 41–45. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56119.htm>.
- Armstrong, F. Action Research for Inclusive Education, Prentice Hall, 2004.
- Nes, Kari. Developing Inclusive Teacher Education. – UK, 2003 – С. 177.
- Oliver M. The Politics of Disability. L.: Macmillan, 1990.
- Oliver M., Barnes C. Disabled People and Social Policy. From Exclusion to Inclusion. L., N.Y.: Longman, 1998.

References

- Alekhina S.V. (2016) Inklusivnoe obrazovanie: ot politiki k praktike. [Inclusive education: from politics to practice]. Psikhologicheskii zhurnal [Psychological Journal], vol. 21. no 1, pp. 136-145.
- Alekhina S.V., Aleynikova N.V., Ryapisova A.G. (2015) Deyatel'nost' psikhologo-mediko-pedagogicheskikh komissiy v sovremnykh usloviyakh razvitiya obrazovaniya. [Activities of psychological-medical-pedagogical commissions in modern conditions of development of education]. Sibirskiy pedagogicheskii zhurnal. [Siberian pedagogical journal], no 5, pp 183-185.
- Adler A. (1995) The Practice and theory of individual psychology. Moscow: Foundation for Economic Literacy, pp 291.
- Armstrong F. (2004) Action research for inclusive education: Changing places, changing practices, changing minds. London: Routledge-Falmer, 105 p.
- Boginskaya Yu.V. (2012) Sotsial'no-pedagogicheskaya podderzhka studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh: teoriya i praktika: monografiya [Socio-pedagogical support for students with disabilities in higher education: theory and practice: monograph]. Yalta: RIO Crimea humanitarian University “KSU”. 384p.
- Cantor V.Z. (2003) Sotsial'no-reabilitatsionnoye soprovozhdeniye studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya i invalidov kak trend razvitiya professional'nogo obrazovaniya: Zdorov'yesberegayushcheye obrazovaniye. [Socio-rehabilitation support of students with disabilities and disabled people as a trend in the development of vocational education: health Education], no 1(29), pp 11-14.
- Campbell E, Jones G. (1994) Psychological well-being in wheelchair sport and non-participants. Adapt PhysActiv Quart. no 11(4), pp 404-415.
- Egorov O.G. (2012) Sotsial'naya adaptatsiya studentov-invalidov: Obrazovatel'nyye tekhnologii [Social adaptation of students with disabilities: Educational technology]. no 2, pp 113-117.
- Goryunova L.V. (2014) Problemy podgotovki prepodavateley dlya raboty v sisteme inklyuzivnogo obrazovaniya. Mezhdunarodnyy dialog: inklyuziya cherez vsyu zhizn'. [Problems of training teachers to work in the system of inclusive education. international dialogue: inclusion through life]. Rostov-on-don, pp 24-30.
- Horney K. (1997) Our internal conflicts // Collected Works: in vol. 3 / K. Horney. – Moscow: Meaning., vol. 3, pp 234.

- Khrapylina L.P.(2006) Reabilitatsiya invalidov. Uchebnoye posobiye. [Rehabilitation of disabled people. Textbook]. Izd-vo «Ekzamen» [Publishing House “Exam”], 415p.
- Kutepova E.N. (2011) Experience of interaction between special (correctional) and General education in an inclusive practice // Psychological science and education, no 1, pp 103-112.
- Kutepova E.N. (2011) K voprosu podgotovki spetsialistov dlya realizatsii inklyuzivnoy praktiki v sisteme obrazovaniya //Inklyuzivnoye obrazovaniye: metodologiya, praktika, tekhnologii. [On the issue of training specialists for the implementation of inclusive practices in the education system //Inclusive education: methodology, practice, technology]. Moskovskiy gorodskoy psikhologo-pedagogicheskiy universitet [Moscow City Psychological and Pedagogical University], no 1, pp 218-220.
- Law of the Republic of Kazakhstan “On education” (dated July 27, 2007), no 319-III (04.07.2018) with these amendments). – Electronic resource https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30119920
- Moore M. (1995) Including parents with disabled children. Teaching and learning in diverse and inclusive classrooms: Key issues for new teachers. eds. G. Richards, F. Armstrong.
- Movkebayeva Z.A. (2013) Questions of training of pedagogical personnel in the Republic of Kazakhstan to work in the conditions of inclusive education. Pedagogy and psychology, no 2 (15), pp 6-11.
- Muller, O. Yu., Rasskazov, F. D., Rotova, N. Ah. (2016) Vnedreniye adaptirovannykh obrazovatel’nykh programm dlya studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov’ya v vuze. [Introduction of adapted educational programs for students with disabilities at the University]. Nauchno-metodicheskiy elektronnyy zhurnal «Kontsept». vol. 8, pp 41-45.
- Nesina S.V. Starovoit, N.V. (2016) Professional’naya i psikhologicheskaya gotovnost’ pedagogov doshkol’nykh organizatsiy k inklyuzivnomu obrazovaniyu. [Professional and psychological readiness of teachers of preschool institutions for inclusive education]. [News of the Baltic State Academy of the Fishing Fleet: Psychological and Pedagogical Sciences]. no 1 (35), pp 175-183.
- Nes, Kari. (2003) Developing Inclusive Teacher Education, 177 p.
- Nikulina E.G., Kuzmina O.S. (2016) Tendentsii razvitiya inklyuzivnogo obrazovaniya za rubezhom [Trends in the development of inclusive education abroad].
- Inklyuzivnoye obrazovaniye: teoriya i praktika: sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. otv. red. O.YU. Bukharenkova, I.A. Telina, T.V. Timokhina.[Inclusive education: theory and practice: proceedings of the international scientific and practical conference /resp. ed O. Y. Buchenkov, I. A. Thelin, T. V. Timokhina]. Orekhovo-Zuyevo: Editorial and publishing Department of GSTU, pp 79-87. (in Russ.)
- Oliver M. (1990) The Politics of Disability. L.: Macmillan Oliver M., Barnes C. Disabled People and Social Policy. From Exclusion to Inclusion. L., N.Y.: Longman, 1998.
- Horney K. (1997) Anxiety. Coll. Op. at 3 T. M. Meaning., T-2, pp 174-180.
- Radinov A. K. (2012) Organizatsiya raboty po povysheniyu kvalifikatsii pedagogicheskikh kadrov v usloviyakh stanovleniya inklyuzivnogo obrazovaniya RK. [Organization of work on increase of professional skill of pedagogical shots in the conditions of formation of inclusive education RK]. Otkrytaya shkola. no10 (121), pp 58-61.
- Selivanova Yu.V., Zaitsev D.V. (2015) Organizatsionno-metodicheskiye aspekty soprovozhdeniya studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov’ya v usloviyakh professional’nogo obrazovaniya. [Organizational and methodological aspects of support of students with disabilities in professional education]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. [Bulletin of Chelyabinsk state University], no 1, pp 97.
- Suleimenova R.A. (2014) Inklyuzivnoye obrazovaniye v RK: analiz situatsii i prakticheskiye shagi. [Inclusive education in Kazakhstan: situation analysis and practical steps]. Otkrytaya shkola, no4 (135), pp 11-14.
- The law of the Republic of Kazakhstan of April 13, (2005) № 39-III “About social protection of invalids in the Republic of Kazakhstan”. – Electronic resource <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000039>
- The state program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for (2016-2019), Decree Of The President Of The Republic Of Kazakhstan. no 205, Electronic resource adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205
- The UN General Assembly “Convention on the rights of persons with disabilities” adopted resolution 61/106 of 13 December (2006), Electronic resource <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400>
- Yarskaya-Smirnova E.R., Naberushkina E.K. (2004) Sotsial’naya rabota s invalidami: Uchebnoye posobiye. [Social work with disabled people: Textbook]. St. Petersburg: publishing House «Peter», 316 p.
- Volosovets T.V., Kutepova E.N. (2011) Inklyuzivnaya praktika v doshkol’nom obrazovanii: posobiye dlya pedagogov doshkol’nykh uchrezhdeniy. [Inclusive practice in preschool education: a guide for teachers of preschool institutions]. Izd-vo Mo-saic Synthesis, 142 p.
- Wolfe M., A. A. Spector. (2006) The main psychological theories in psychoanalysis / transl., 120 p.
- Zwolak E.V., Kalashnikova S.A. (2015) Psikhologo-pedagogicheskaya otsenka inklyuzivnoy obrazovatel’noy sredy:uchebno-metodicheskoye posobiye. [Psycho-educational evaluation of inclusive educational environment: Educational-methodical manual] Zabaykal. state UN-T. Chita: Zabgu, 263 p.